

І. І. Ярмошик

(м. Житомир)

БЕРДИЧІВСЬКИЙ СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА СХІДНОЇ ВОЛИНИ 20-тих рр. ХХ ст.

Історико-краєзнавчі дослідження на Волині в ХІХ – на поч. ХХ ст. проводились в єдиному просторі від східних до західних кордонів губернії. Бурхливі події 1917-1920 рр. розділили дослідників по різні сторони державних кордонів. Революційні державотворчі процеси 1917-1920 рр., утворення Української радянської республіки, викликали піднесення національної свідомості населення.

Одним з показників процесу духовно-культурного відродження було звернення до краєзнавства малих регіонів, краєзнавчий рух охопив широкі маси. В Україні проходив процес згуртування краєзнавчих сил. На важливість краєзнавчих досліджень звернули увагу відомі українські вчені. Зокрема, важливий вплив на регіональні дослідження в цей час здійснювало Українське Наукове Товариство, яке виникло в Києві у 1907 р. Організатором та натхненником дослідної роботи цієї установи був М.С.Грушевський. В складі УНТ діяла, очолювана ним, історична секція. До революції вона, в основному, займалась дослідженням загальних проблем історії України, а після 1917 р збільшився акцент на краєзнавство, оскільки секція поповнилась науковцями, які не проживали в Києві, але мали праці з історії України. Велике значення у розвитку та популяризації історичних регіональних студій відігравав журнал „Україна», що видавався УНТ у Києві в 1914-1930 рр. (з перервами 1915-1916-ті 1919-1923 рр.), який продовжив наукові традиції „Киевской старини» і був справжнім органом українознавства. На його сторінках видруковано низку волинезнавчих матеріалів. Зокрема, публікація В. Гнатюка „Наукова праця на Волині з 1914-24 рр.», в якій викладено хроніку історико-краєзнавчих студій Волині в той час. Звернемо увагу і на статтю Ф. Савченка „Бальзак на Україні (1847-1850)» (1924, кн. 1-2). Це одне з перших досліджень відвідин нашого краю французьким письменником.

Стаття І. Таланта «Житомирський погром 1905 р.», присвячена єврейському погрому

в місті 23 квітня 1905 р., досліджено історію погромів в Росії, ставлення до них царської влади. Варто сказати, то єврейські колонії були досить чисельними на Волині, і вони привертали увагу дослідників. Розвідки про історію євреїв на Волині траплялись на сторінках періодичних видань в ХІХ ст. А з 1919 р. як підрозділ УАН почала функціонувати єврейська історично-археографічна комісія. Серед її організаторів - історик Бен-Ціон Дінабург, головою комісії був А.Кримський а найбільш активним працівником - Ілля Талант. Він же редагував „Збірник праць Жидівської (Єврейської) історично-археографічної комісії, з'явилося 2 випуски у 1928 та 1929 рр., де вміщено ряд публікацій про євреїв на Волині.

З припиненням діяльності УНТ (1921 р), його історична секція, що мала значний науковий потенціал, продовжила дослідницьку роботу. Новий імпульс для свого розвитку вона одержала в 1924 р. після повернення з еміграції М. Грушевського та обрання його до ВУАН.

При секції було організовано 4 комісії порайонного розроблення історії України в тому числі й Правобічної та Західної. Членами секції висловлювалось розуміння, що «історія України єсть сума земель, які сформувались під впливами географічних, економічних, коло цінних, комунікаційних, культурних, і політичних умов... і впливали на характер і напрям життя. І в інтересах історичної науки важно мати можливо правильне уявлення про І життя сих районів» [1, 15].

Активну участь в діяльності цих порайонних комісій приймав відомий житомирський краєзнавець, в минулому віце-голова «Товариства дослідників Волині», з 1919 року - академік АН України Павло Аполонович Тутковський.

З культурно-історичною комісією секції співробітничав завідуючий етнографічним відділом Волинського музею Василь Григорович Кравченко. Одним з напрямів діяльності названої комісії в середині 20-х років було дослідження Прип'ятського Полісся (яке займає й північну Житомирщину) як найбільш «законсервованої частини України». В.Кравченко разом з К.Грушевською працювали над темою «Огонь - його роль в економічнім і соціалнім побуті». Основним завданням цих робіт було вивчення соціальних проблем давньої історії, висвітлення на основі аналізу фольклорно-етнографічного матеріалу соціальних відносин «передісторичної» доби, що слабо

представлена писемними пам'ятками. Результати цих досліджень обговорювались в комісії [1, 25].

З історичною секцією пов'язана діяльність археографічної комісії УАН, яка сформувалась в 1921 р. і продовжила традиції „Тимчасової комісії по розгляду давніх актів». Головою комісії був М.Грушевський, керівничим проф. О.Гермайзе. Комісія розширила географію архівних пошуків. Якщо «Тимчасова комісія...» опрацьовувала й друкувала матеріали з архівів Волині та інших регіонів України, то Археографічна комісія УАН активно проводила пошуки документів з минулого України в архівах Москви, Ленінграда, Львова, Варшави, Кракова. Започатковано видання «Українського археографічного збірника», де поміщались окремі історичні матеріали, «Пам'яток українського письменства» для літературно - історичних творів, та «Українського архіву» для більш суцільних збірок актового матеріалу. На сторінках «Українського археографічного збірника», опубліковано документальний матеріал М.І.Корниловича «Бібіковські обов'язкові інвентарі й селянство в Володимирському повіті на Волині» [т. 1, с. 217-270] та його ж публікацію «Волинський кріпацький селянський двір і громада в першій половині XIX віку» [т. 3. с. 265-320], в яких він проаналізував становище селянського господарства та сільської общини на Волині в середині XIX ст.

Діяльність УНТ та історичної секції ВУАН і пов'язаних з нею історичних установ відіграла значну роль в розвитку не лише загальноісторичних досліджень, але й конкретно-регіональних. І хоч доробок у вивчення волинської історії порівняно невеликий, все ж важливе значення мала орієнтація учених на вивчення конкретних проблем минулого України та її регіонів, у формуванні національних кадрів істориків, у створенні значної кількості різно-тематичних праць, що розширило наукову базу історичного краєзнавства.

Широкий краєзнавчий рух охопив в цей час і територію сучасної Житомирщини (Житомир тоді був центром Волинської округи, утвореної в 1925 р., з Новоград-Волинського, Житомирського повітів Волинської губернії та Радомишльського повіту Київської).

Історичні дослідження проводились науковцями Інституту народної освіти, працівниками музеїв. Так викладач житомирської чоловічої гімназії (пізніше

Волинського ІНО) Петро Никандрович Абрамович був членом історичної секції ВУАН, за її завданням збирав матеріали до історії середньовічного Житомира та Волині [2]. Основні його праці лишилися в рукописах і нині зберігаються в Державному Архіві Житомирської області, ф. 3409.

Волинський інститут народної освіти в той час був важливим осередком дослідницької роботи в регіоні. На початку 20-х рр. при ньому діяли Етнографічне Товариство, членами якого були В. Кравченко, С. Белонін, П. Абрамович та Філософське товариство ім. Г. Сковороди. Інститут видав два випуски «Записок Волинського інституту народної освіти ім. І.Франка».

Продовжував краєзнавчі дослідження Орест Авксентійович Фотинський. У 20-х рр. він організував історичний архів при Губархіві, завідував історичним відділом Волинського науково-дослідного музею. Розробив курс лекцій з історії України для студентів Житомирського ІНО, підготував матеріал «Церковне землеволодіння на Волині й кошти по матеріалах римо-католицьких і уніатських XVIII - XIX ст», працював над темою «Історія Острівської єзуїтської колегії» [3]. На жаль, доля цих праць на сьогодні невідома.

Помітною в Житомирському краєзнавстві того часу є наукова діяльність Тодося Миколайовича Мовчанівського. Він належав до нового покоління радянських істориків, які відстоювали в 30-ті роки соціальний напрям в історії та археології (засновником якого вважається академік Д. Багалій).

Науковий доробок Тодося Миколайовича довгий час замовчувався. У 1938 р. він був заарештований по звинуваченню в приналежності до «української контрреволюційної націоналістичної організації». І хоч ніяких речових доказів вини не було виявлено, 8 травня 1938 р. його було засуджено до вищої міри покарання. Після того ім'я талановитого дослідника не згадувалось, науковий доробок не аналізувався. 12 травня 1971 р. Т. Мовчанівського було реабілітовано за відсутністю в його діях складу злочину. Лише останніми роками з'явилося кілька публікацій про основні віхи його життєвого і творчого шляху [4]. Однак, іще далеко не всі сторінки його творчої долі висвітлені. Дана стаття має на меті зупинитись на основних напрямках діяльності Т. Мовчанівського як працівника, створеного ним, Бердичівського соціально-історичного

музею в 20-х рр. ХХ ст. Джерельною базою статті послужили матеріали Бердичівського філіалу Державного архіву Житомирської області (ДАЖО), зокрема фонд Бердичівського історико-культурного заповідника (ф. Р-621), які досить детально віддзеркалюють основні напрямки краєзнавчих пошуків Т. Мовчанівського та його колег працівників музею,

У 1925 р. Т.М.Мовчанівський прийняв запрошення Бердичівської окрполітосвіти організувати в місті окружний музей та архів. Саме Т.Мовчанівський запропонував для музейної експозиції використати колишній монастир «Босих кармелітів», якому в той час загрозувало знищення. На його території знаходилося ряд приміщень, які використовувались з метою далекої від культурних потреб: конюшні, гаражі, склади сіна, вівса, дров [5]. Комісія окрвиконконкому для обстеження кляштора у жовтні 1925 р. охарактеризувала його стан як катастрофічний: «...а) розвалюються стіни та башти, б) повикидано й валяються гармати, в) позбивано фрагменти лігши, г) цегла розвозиться міщанами, д) в склепах міщани добувають глину як будівельний матеріал» [6]. Частина території кляштора належала релігійній общині, частина - житловому відділу міськкомунгоспу. Така міжвідомча розпорошеність призводила до того, що на його території не було єдиного господаря, який би дбав про стан будівель, підтримував їх в належному стані.

Т.Мовчанівський підготував ґрунтовну наукову довідку про історико-культурну цінність будівель кармелітського монастиря, переконував окрвиконком передати їх для музею. Зрештою 11 листопада 1925 р окрвиконком погодився з його пропозиціями і прийняв рішення «... монастир Босих Кармелітів зі всією територією, костьолом, помешканнями та майном лічити підлягаючими рішучій охороні збоку окружної інспектури наросвіти:

3) з метою практичного здійснення охорони передати монастир.... під заснований соціально-історичний музей» [7]. Остаточо приміщення костьолу передані музею лише в 1931 р. [8].

Відкриття музею відбулося 14 листопада 1926 р. Привітання з цього приводу надійшли від багатьох культурних, наукових, установ України, зокрема від Укрнауки, ВУАКу, Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Шевченка, Полтавського державного

музею, Волинського Науково-Дослідного музею (м. Житомир), Коростенського округового музею і товариства краєзнавства Коростенщини [9].

Основним напрямом науково-дослідної роботи музею було вивчення археологічного минулого регіону. Саме зусиллями Т.Мовчанівського було започатковано планомірні археологічні дослідження Бердичівщини. Він обстежував трипільські поселення в с. Білилівці, Ягнятині, Карабчиєві, Яроповичах, Райках [10]. Пропонував оголосити ряд археологічних об'єктів, зокрема могильник» і городища в с. Ягнятин, городища в Карабчиєві, Яроповичах, Деревичах, Райках пам'ятками місцевого значення [11]. Особливе наукове значення мали його розкопки городища епохи Київської Русі в с. Райки, започатковані в 1929 р продовжувались і в пізніші роки. Однак, підготовлена ним праця «Райковське феодальне городище» залишилась неопублікованою, зберігається в Науковому архіві Інституті археології НАН України [12]. В пізніші роки розкопки цього городища були продовжені В.К.Гончаровим, який починав свою наукову діяльність під керівництвом Т.Мовчанівського на розкопках цього городища та на розвідках інших археологічних пам'яток [13]. Матеріали розкопок В.Гончарова видрукувані монографією[14].

Бердичівський музей був і своєрідним організаційно-методичним та координаційним центром проведення археологічних робіт в окрузі, навколо якого гуртувались ентузіасти-аматори. Бердичівська окрінспектура освіти видавала дозволи на проведення археологічних робіт сільським жителям Мочульському О.І., Онищуку М.[15] (інформації про результати їх робіт немає). До музею надходили повідомлення із сіл про різні археологічні знахідки, які пізніше перевірялись Т.Мовчанівським та В.Гончаровим. Не обходило і без курйозів. Так, в 1926 р мешканці с. Білилівки (нині Ружинськнй р-н) Володимир і Терешко Якименки повідомили музей про підземні ходи в селі, в яких повинна буги «сила золотих предметів» і просили щоб за цю інформацію держава хай би їм прислала 2 трактори, а також машин»[16]. Та не повідомлення базувалось на неперевірених слухах.

Результати археологічних робіт Тодось Миколайович популяризував на сторінках місцевої газети. Так протягом 1926 р. помістив тут дописи «Що таке археологія», «Археологічні пам'ятки на Україні», «Археологічні дослідження на Бердичівщині».

Т.Мовчанівському належить також пріоритет в справі охорони пам'яток архітектури округи. Зокрема у вересні 1927 р. обстежував садибу Ганських-Ржевуських у Верхівні, яка тоді використовувалась агрошколою. У доповідній записці констатував, що садиба є цінним об'єктом і повинна підлягати спеціальній охороні, висловив стурбованість за долю картин, предметів, які становили художню та історичну цінність, вимагав їх передачі до музею [17]. Пізніше, у 1930 р., Тодось Миколайович поставив перед окрінспектурою освіти питання, щоб всі роботи на території садиби погоджувались з музеєм [18].

У 1928 р. Т.Мовчанівський порушив проблему про оголошення заповідником республіканського значення будинку синагоги в с. Погребище. В доповідній записці зазначив, що історія цієї синагоги нараховує близько 200 років, інтерес до неї проявляли американські та німецькі вчені, її архітектура досить цікава і своєрідна, вимагає обов'язкової охорони і збереження [19]. Для вирішення цієї проблеми звертався Народний комісаріат освіти України.

Музей регулярно проводив огляди культових споруд Бердичівської округи з метою виявлення предметів, які становлять музейну цінність [20].

Важливим напрямком в діяльності Бердичівського музею по охороні духовних цінностей була турбота про збереження книжкових зібрань в колишніх панських маєтках. Цікавою і до певної міри загадковою стала історія з бібліотекою графа Ржевуського, яка зберігалась в його маєтку в с. Погребище. Книги були продані місцевою агрошколою в Київ. Т.Мовчанівський добився від окрінспектури освіти скасування цього продажу і передачі книг до Бердичівського музею [21]. Як показали дальші з'ясування, ім'я покупця цієї бібліотеки в Києві так і не було встановлено. Неодмінний секретар ВУАН академік А. Кримський у листі до музею повідомив, що академія Наук, так же як і інші наукові бібліотеки Києва ніяких книжок у Погребищенської агрошколи не закуповували [22]. Стараннями Т.Мовчанівського книги з бібліотеки Ржевуського були перевезені до Бердичівського музею, їх кількість нараховувала більше трьох тисяч томів. На 70% це зібрання складалось із стародруків ХУІІ-ХІХ ст. переважно французькою, латинською та польською мовами та охоплювали різні галузі знань [23]. Музей планував також перевезти бібліотеки з

Юзефівки, Дзюнькова, Любара, однак про виконання цих задумок інформації немає. Стараннями Т.Мовчанівського до музею були забрані від Польського клубу Бердичева рештки колишньої „Кармелітанської книгозбірні», яка складалась в основному з стародруків та видань Бердичівського кляштору [24]. Проблематичним було створення каталогу врятованих книгозбірок. Для музею, штат якого на той час складався з двох працівників, детальний опис врятованих книгозбірок був не під силу.

До речі, на необхідність укомплектування музейного штату згідно діючих вимог звернула увагу комісія Групкому Спілки РОБОС у жовтні 1928 р. Ознайомившись з умовами роботи працівників музею комісія констатувала грубі порушення трудового законодавства, яке виражалось у перевантаженні працівників, робочий день яких тривав 12 годин. Робоче перевантаження пояснювалось тим, що в музеї замість рекомендованих для подібних установ 28 працівників в дійсності працювало лише 3. Комісія рекомендувала для налагодження нормальних умов праці розширити штат музею, а також збільшити оплату праці, порівнявши її до оплати наукових співробітників, а не до політпрацівників, як це було в Бердичівському музеї [25]. Частково ці вимоги пізніше були задоволені, зокрема штат музею розширено до 13 чоловік.

В бібліотеці музею зберігалось багато цінних в науковому відношенні історичних актів. Зокрема Академія Наук зверталась до Т.Мовчанівського з проханням надати для наукового опрацювання ті чи інші документи. Так, Михайло Грушевський у листі від 29 грудня 1927 р. просив надіслати до Археографічної комісії ВУАН Бібіковські інвентарі на маєтки дідичів Ф.Мовчинського, І.Липовецького, Є.Красицького, та інших [26]. Після наукового опрацювання комісія повернула ці матеріали до музею [27].

Музей організував і планомірні етнографічні дослідження населених пунктів Бердичівської округи. Науковими працівниками музею було розроблено спеціальну «Програму опису села» та «Анкету-програму для музейного кореспондента-дослідника на селі» [28]. До цієї справи крім музейних працівників були залучені ентузіасти.

Результати своїх краєзнавчих пошуків Тодось Миколайович виклав в наукових працях. Для історіографії Бердичева неперехідне значення має його невелика брошура про історію кляштору „Босих Кармелітів» [29], в якій вчений на основі широкого кола

історичних джерел простежив економічний та культурний розвиток міста через призму історії цієї архітектурної пам'ятки на протязі XVI- початку XX ст. Книга невелика за обсягом, та в ній автор ґрунтовно проаналізував господарську та культурну діяльність кляштора, який з часом набув значення важливого економічного центру та класового чинника для цілого краю. Ця книга Т. Мовчанівського могла б служити до певної міри взірцем сучасним краєзнавцям при написанні історичних монографій-брошур про міста та села.

Багато його праць залишились в рукописах. Так у Бердичівському філіалі ДАЖО зберігаються тези його доповіді про результати розкопок Райковського городища – «Слов'янське городище в с. Райках за матеріалами розкопок 1930 р» (очевидно, підготовлені для участі її з'їзді музейних працівників РСФСР у 1931 р.) [30].

Наукова діяльність Бердичівського соціально-історичного музею та Т.Мовчанівського особисто у 20-х роках була помітною і високо оцінювалась науковцями та державними структурами України. Так у 1926 р. Народний Комісаріат освіти характеризував його роботу як надзвичайно цінну й велику»[31]. Музей підтримував тісні стосунки з науковим установами України - Академією Наук, Всеукраїнським Археологічним комітетом, Волинським Науково-дослідним музеєм та іншими закладами. У травні 1931 р. Тодося Миколайовича було обрано до складу Українського комітету охорони пам'яток культури. Це було визнанням його значних особистих заслуг в справі охорони, збереження, та популяризації пам'яток Бердичівщини. Музей, заснований Т. Мовчанівським відіграв у 30-40-х роках помітну роль в розвитку музейної справи на Житомирщині, в дослідженні археологічних та архітектурних пам'яток краю. Закладені ним дослідницькі традиції по вивченню археологічного минулого Бердичівщини були продовжені в післявоєнні роки директором Бердичівського історико-краєзнавчого музею В.Місяцем, місцевим археологом-аматором Г.Богуном, працівником Житомирського краєзнавчого музею (нині доктор історичних наук, професор) І.Винокуром. Пізніше експонати Бердичівського музею були перевезені в Житомир і прислужились в створенні експозиції обласного краєзнавчого музею.

Крім Бердичівського музею помітними центрами краєзнавчого вивчення минулого

сучасної Житомирщини були й інші музеї Житомирщини. Активно займався краєзнавчими дослідженнями і Коростенський окружний краєзнавчий музей. Його директор Федір Андрійович Козубовський організовував краєзнавче вивчення округи, народних ремесел, історії промислових підприємств, обстеження пам'яток. Започаткував розкопки городищ давньоруського міста Іскоростеиь. Результати своїх археологічних пошуків підсумував в праці «Досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925» [32], де виклав свої погляди на початковий період історії міста, детально описав археологічні пам'ятки на його території.

В 1930-х р. започатковані Ф. Козубовським розкопки продовжила експедиція інституту історії матеріальної культури. Матеріали цих робіт не опубліковані, зберігаються в науковому архіві інституту археології АН України, були до певної міри використані І.Самойловським при підготовці статті про старожитності Коростеня [33].

При Коростенському музеї діяло Наукове Товариство, яке об'єднувало ентузіастів Коростенської округи. До товариства входили краєзнавчі гуртки при Овруцькій, Луганській, Чоповицькій, Малинській, Дідковичській школах. Силами товариства засновано сільський музей в с. Дідковичах та районний музей в м. Лугини. Краєзнавче товариство на правах філії Коростенського утворилось в м. Малині [34, 3].

Коростенський музей видав у 1930 р. часопис «Краєзнавство на Коростенщині» (вийшов лише один випуск), де можна знайти матеріал про розвиток краєзнавчого руху в окрузі в 20-х роках.

Важливим осередком краєзнавчого руху Східної Волині в цей період був Волинський центральний науково-дослідний музей (нині Житомирський обласний краєзнавчий). У 1925 р. музей офіційно отримав статус науково-дослідного), при музеї діяла аспірантура. З 1919 р. археологічний відділ музею очолив С.С.Гамченко. Протягом 1919-1923 р. ним обстежено середню течію р. Тетерів в районі Житомира, результати цих робіт дослідник узагальнив в праці „Пятилетие археологических исследований на Волыни, 1919-1923 гг.» (не опублікована, зберігається в Науковому архіві інституту археології НАН України ф. С.С.Гамченка № 45), виявлено велику кількість різночасових пам'яток, серед них важливе значення мають пам'ятки ранньослов'янського періоду в околицях Житомира - поблизу с. Корчак, які отримали в

науці назву Корчацької культури.

У 1920-30-х р. дослідженнями Східної Волині займались і інші працівники музею: О.Червинський, М.Шавлович, Н.Дмитрук, К.Червяк.

Етнографічні дослідження проводив Василь Григорович Кравченко, завідувач етнографічним відділом музею. Він підтримував стосунки з історичною секцією ВУАН. Розробив п'ятирічний план етнографічного дослідження Волині (1929-1931 р). Зі студентами Житомирських педкурсів він організував етнографічний гурток, учасники якого вивчали культуру та побут нацменшостей Волині, Биківський та Мар'янівський гутний промисли, фаянсовий завод у Кам'яному Броді, гончарні промисли в м. Троянові, деревообробне виробництво в Барашівці.

Студенти гуртка під керівництвом В.Кравченка випускали рукописний журнал „Етнограф». До наших днів зберігся лише один його випуск - № 14 [35], матеріали якого розповідають про експедицію студентів в с. Барашівку (поблизу м. Житомира).

З 1928 р. В.Кравченко керував аспірантурою при етнографічному відділі ВНДМ, займався також розробкою теоретичних проблем музейної справи. У листі до історичної секції ВУАН у 1930 р. він запропонував новий науковий підхід до побудови музейної експозиції, яка, на його думку, не повинна обмежуватись збором та демонстрацією колекцій, а висвітлювати всі сторони ЖИТТЯ людського суспільства та виклав свою наукову концепцію побудови такого музею [36].

Таким чином, можна констатувати, що в 20-ті роки ХХ століття в східноволинському регіоні спостерігаємо піднесення краєзнавчих досліджень, були підтримані та розвинуті дослідницькі традиції, започатковані краєзнавцями в ХІХ столітті. Важливими центрами такого краєзнавчого руху були музеї, які існували в регіоні, і серед них одним з найпомітнішим була діяльність Бердичівського соціально-історичного музею.

Наступні 1930-ті роки на території краю, як і по всій країні, позначені страшними репресіями, які не обминули і Волинське краєзнавство. Трагічно склалася доля провідних краєзнавців, їх праці замовчувались, наукове вивчення історичного минулого регіону було загальмовано на багато років.

Література:

1. Діяльність історичної секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926. - К., 1928.
2. Державний архів Житомирської області. Ф-Р.5013. Оп. 2. Спр. 7482-П, арк. 42 зв.
3. Гнатюк В. Наукова праця на Волині з 1914-24 рр.// Україна. - 1926. - Кн. 2 - 3. - С. 228.
4. Нестуля О. Неспокій серця {Ф.М. Мовчанівсь-кий)// Репресоване краєзнавство. - К., 1991.- С. 209-215.; Кононенко Ж. Із небуття (додаткові дані про трагічну долю вчених, що зазнали сталінських репресій у 1930-40-х та початку 1950-х років)// Археологія. - 1992, - №1. -С.105-10Є., Хададова М. Краєзнавча діяльність Т.М. МоБчанівського на Житомирщині в 20-30 рр. ХХ ст.// Українська національна ідея: історія і сучасність. Науковий збірник. - Житомир: Журфонд, 1997.- С. 93-95,
5. ДАЖО. Бердичівський філіал. Ф.-Р.-621. Оп.1. Спр. 1. Арк. 92.
6. Там само. Спр.2. Арк.454.
7. Там само. Арк. 486.
8. Там само. Спр. 15. Арк. 362.
9. Там само. Спр.2. Арк, 116, 117, 118, 128, 129, 131.
10. Там само. Арк. 486.
11. Там само. Спр. 15. Арк. 362.
12. Там само. Спр.2.Арк, 116,117, 118,128,129,131.
13. ДАЖО. Бердичівський філіал, Ф.Р.- 621. Оп.1. Спр.15. Арк. 1, 16,367.
14. Гончаров В. Райковецьке городище,- К., 1949.
15. ДАЖО. Бердичівський філіал. Ф.Р.-621. Оп.1. Спр. 2. Арк.79, 80.
16. Там само. Спр. 1. Арк. 12, 12 зв.
17. Там само. Арк. 38, 39.
18. Там само. Спр. 15. Арк. 59.
19. Там само. Спр.1. Арк. 173
20. Там само. Арк.279- 286.
21. Там само. Арк. 632.
22. Там само. Арк. 652.
23. Там само. Арк, 656.
24. Там само. Арк. 654.
25. Там само. Спр. 5. Арк.280.
26. Там само. Спр. 1, Арк.701.
27. Там само. Арк. 88.
28. Там само. Арк.453, 454, 478.

29. Мовчзнівський Т.М. Бердичівський державний історико-культурний заповідник. Провідник.-Харків, 1931.
30. ДАЖО.Бердичівський філіал.Ф.Р-621. Оп.1. Спр.15 Арк. 344-345.
31. Там само. Спр. 2. Арк.563.
32. Козубозський Ф.А. Записи про дослідження археологічні коло м.Коростеня року 1925. - Коростень, 1925.
33. Самойловський і. Стародавній Коростень // Археологія. -Т. XXIII.- К., 1970.-С. 190-201.
34. Краєзнавство на Коростенщині. - Коростень, 1930. Вип. 1.
35. Житомирський краєзнавчий музей. КП 38120. 1Д - 10349.
36. Центральна Наукова Бібліотека ім. Вернадського Національної Академії наук України. Інститут рукописів. Ф.Х. Спр. 1997. Арк. 1,2.